

Vytautas MAŽIULIS

DĖL BALT.-SL. „žemė“ IR „saulė“ KILMĖS

Nėra abejonių, kad balt. bei balt.-sl. prokalbe ir pačia ide. prokalbe šnekėjusiems žmonėms žodžiai „žemė“ ir „saulė“ buvo ne tik „žemė“ resp. „saulė“, bet ir „Žemė“ resp. „Saulė“ (t. y. dievybių vardai): šiais žodžiais buvo vadintos dvi didžioji dievybės (plg. „Dėl pr. „Saulės šventė“, žr. Baltistica XXX 60). Žodžiai „žemė“ ir „saulė“ baltų kalbose net morfologiškai panašūs – balt. *žemē (> lie. žėmė, la. zeme, pr. *semmē*) ir balt. *sáulē (> lie. sáulė, la. saūle, pr. saule), kurie yra iš balt. *žemjā „žemė“ resp. balt. *sáuljā „saulė“ (čia dėl *-jā > balt. *-ē žr. pvz. Kuryłowicz ABSI III 83 tt.).

I. Balt.-sl. „žemė“

Seniai žinoma, kad substantyve (fem.) balt. *žemjā „žemė“ = balt.-sl. *žemjā „t. p.“ (> s. sl. zemlja „t. p.“ ir kt.) slypi ide. *ghem „t. p.“, kuris kildinamas iš ide. *dh(e)ghem-/*dh(e)ghom- [pvz. Gamkrelidze-Ivanov II 821 (*dh(e)ghom- „земля; человек“), plg. Pokorny IEW 414 tt.]. Subst. (K-kamienis) ide. „žemė“ bus buvęs *nom. abstractum*, vadinasi, ir sg. tantum bei generis *inactivi* („neutrius“), t. y. jis (kaip „žemė“) neturėjo „genityvo“ (ergatyvo) formos (ją matyt turėjo ide. „Žemė“), o buvo tik tokios dvi jo (kaip ide. „žemė“) formos – ne „dvibazės“, o „vienabazės“ formos su segmentų ide. *dhegh-/*dhgh- ir *-em/*-m apofonine papildomąja *distribucija* (plg. BS 146 tt., 248 tt.): ide. *dheghm/*dhghem „žemė“ (grynas kamienas + nulinis fleksinis formantas) ir („loc.“ ir pan.) *dhghemi (*dheghmi) „t. p.“ (grynas kamienas + fleksinis formantas *-i), plg. BS l. c., Baltistica XX 13; manyti, kad čia buvo „dvibazės“ formos ide. *dheghem (*dheghom) ir *dheghemi (*dheghomi), vargu ar galima (plg. Benveniste Origines 147 tt.).

Iš minėtų formų subst. (K-kamienio neutr.) ide. *dhghem „žemė“ bei („loc.“ ir pan.) *dhghemi išriedėjo:

a) iš formos (K-kamienės) ide. *dhghem „žemė“ > *ghem „t. p.“ > *ghem „t. p.“ atsirado pvz. balt.-sl. subst. (K-kamienis neutr., nom.-acc., sg. tantum) *žem „t. p.“ [+ *-a- (*-ā-) > adj. balt. *žema- > lie. žėmas ir kt.] su jo formomis (gen. sg.) *žm-es ir

(dat. sg.) **zm-ei* bei („loc.“ sg.) **zem-i* [čia dėl šaknies vokalizmo ir fleksinių formantų (*K*-kamienių) **-es*, **-ei* ir **-i* apofoninės distribucijos žr. BS 146 tt., 246 tt.]; iš tų balt.-sl. formų **zm-es* (gen. sg.), **zm-ei* (dat. sg.) buvo abstrahuota šaknis **zm-* „žemė“ [→ sl. (**zm-* + adj. **-ja-/*-jā-* >) adj. **zmija-/*zmijā-* „žeminis/žeminė“ > rus. *земь/земя* „gyvatė“ ir kt.], kuri slypi žodžiuose pr. *smoy* „žmogus, vyras“ ir kt. (apie juos – kitąkart);

b) iš formos (*K*-kamienės, „loc.“ ir pan.) ide. **dhghemi* „žemė“ > **ghemi* „t. p.“ > **ghemi* „t. p.“ išriedėjo pvz. balt.-sl. subst. (*i*-kamienis neutr., nom.-acc. sg.) **zemi* „t. p.“, kuri būvus gana aiškiai rodo rus. (*на*)*земь* ir pan.;

c) iš to balt.-sl. subst. (*i*-kamienio, neutr., nomen abstractum) **zemi* „žemė“, išplečiant jį formantu **-ā* (būdingu abstraktų darybai), atsirado balt.-sl. subst. (**zemi* + **-ā* >) **zemjā* „t. p.“ (*jā*-kamienis), plg. pvz. balt. subst. (**veser* + **-ā* >) **veserā* > lie. *vāsara*.

II. Balt.-sl. „saulė“

Balt. **sāuljā* „saulė“ (> **sāulē*), tolimų ide. prokalbės laikų veldinys, savąja struktūra yra specifinis baltų kalbų žodis: visai tokios struktūros žodžio „saulė“ neturi nė viena indoeuropiečių kalba. Šio balt. žodžio santykiai su sl. (neutr.) **sulnika-* „saulė“ (> s. sl. *slъnce* ir kt.) ir kitų ide. kalbų žodžiais „saulė“ yra sudėtingi ir daugeliu atžvilgių neaiškūs.

Rekonstruojamasis subst. (sg. tantum) ide. **s(a)uHel-/n-* „saulė“ (*Gamkrelidze-Ivanov* II 684 l. c., plg. pvz. *Pokorny* IEW 881 t.), kaip žinoma, buvo *l/n-* heteroklitas (žr. pvz. *Benveniste* Origines 11 t.), kuris (kaip „saulė“) pagal formą (heteroklitas) – generis inactivi (> neutr.), bet pagal semantiką (kaip „Saulė“!) – matyt kartu ir generis activi [t. y. jis galėjo turėti ir ergatyvo (> genityvo) formą].

Manychiau, kad žodžio ide. „saulė“ paradigmoje (heteroklitinėje) jo segmento,ėjusio prieš fleksijas, vokalizmas su fleksijų vokalizmu santykiavo pagal apofoninę papildomąją distribuciją, panašią į tai, kas anksčiau pasakyta apie žodžio ide. „žemė“ (neheteroklitinio) paradigmą. Kitaip sakant, žodis ide. „saulė bei Saulė“ [*l/n-*heteroklitas, *K*-kamienis, s g. t a n t u m, generis inactivi (> neutr.) ir (kaip „Saulė“) matyt ir generis activi] bus turėjęs maždaug tokią paradigmą – paradigmą su tokiomis neperiferinių linksnių formomis (turėjusiomis minėtą apofoninę distribuciją):

a) forma [„nom.(-acc.)“] **sau(H)el* (su neapofoniniu **-a-*), iš kurios bus išriedėjęs pvz. italik. **sāuel* > lo. **sāuōl* > *sōl* „saulė“;

b) forma („dat.-loc.“) **sau(H)en-i*, vėliau – **sau(H)n-ei/*sau(H)en-i* ir [dėl „nom.(-acc.)“ **sau(H)el* poveikio] gretiminė forma **sau(H)l-ei/*sau(H)el-i*; pastaro-

šios formos pagrindu bus atsiradęs pvz. gr. **sāueli* + **-o-* > **sāuelijos* > (Hom.) *ἥλιος* „saulė“;

c) dar galėjo būti (žr. anksčiau) ir forma [„gen.“ (erg.)] – žodžio „Saulė“ forma **saw(H)en-s*, vėliau – **saw(H)en-s/*saw(H)n-e/os* ir gretiminė **saw(H)el-s/*saw(H)l-e/os*.

Žodyje ide. „saulė“ po to, kai jame išnyko laringalas **-H-* (jis gal ne visose šio ide. prokalbės žodžio formose buvo) ir šio ide. neapofoninis diftongas (**-awH-* >) **-āu-* (su neapofoniniu **-ā-*!) išvirto į apofoninį diftongą ide. dial. (balt.-sl., germ., ind.-iran.) **-āu-* [t. y. į diftongą ide. dial. **āu*, dabar jau galėjusi apofoniškai santykiuoti su ide. dial. **au* (< ide. **ou/*au*) ir **u/*ū*], susidarė nauja apofoninė distribucija – apofoninė distribucija jau tarp pačios žodžio ide. dial. „saulė“ šaknies (o ne – kaip anksčiau – prieš fleksijas buvusio segmento) vokalizmo ir fleksijų vokalizmo.

Dėl tos apofoninės distribucijos (naujosios) iš senovinės minėtų žodžio ide. „saulė“ (ir „Saulė“) formų paradigmos bus išriedėjusi tokia jo paradigma idiomoje ide. dial. = (proto)balt.-sl. (čia bus kalbama tik apie šią ide. dial. idiomą), – balt.-sl. paradigma (neutr.; labai silpna paradigma, nes ji supletyvi ir sg. tantum) su tokiomis jo neperiferinių linksnių formomis:

a) nom. **sāul* „saulė“ iš senesnio **sāuel* (dėl apofoninės distribucijos: pirmasis jo skiemuo – ne su nykstamoju vokalizmo laipsniu);

b) gen. **sun-es* „saulės“ (nes fleksinis formantas – ne nykstamojo vokalizmo laipsnio) ir greta **sul-es* „t. p.“;

c) dat.-,loc.“ **sun-ei* „saulei“ greta **sul-ei* „t. p.“ ir („loc.“) **sāun-i* „t. p.“ greta **sāuli* „t. p.“; pastarosios formos (ir nom. formos **sāul*) pagrindu bus atsiradęs subst. balt. **sāuli* + **-ā* > **sāul(i)jā* „saulė“ > **sāulē* (plg. balt.-sl. **žemjā* „žemė“ darybą, žr. anksčiau).

Minėtų supletyvinio (K-kamienio neutr., sg. tantum) žodžio balt.-sl. „saulė“ formų **sun-es* „saulės“ (gen.) resp. **sul-es* „t. p.“ (gen.) ir (dat.) **sun-ei* „saulei“ resp. **sul-ei* „t. p.“ pagrindu, jų šaknims kontaminuojantis (nes žodžio balt.-sl. „saulė“ paradigma buvo silpna, žr. anksčiau) atsirado subst. (*i*-kamienis neutr., nom.-acc. sg.) balt.-sl. dial. = sl. **sulni* „saulė“ (plg. *i*-kamienį subst. (neutr.) balt.-sl. **žemi* „žemė“, žr. anksčiau) → (diminut.) sl. **sulnika-* „saulelė“ (neutr.) > **sōlnьce* „saulė“ > rus. *солнце* „t. p.“ ir kt.

Didelis skirtumas tarp balt. **sāulē* „saulė“ (fem.) ir sl. (balt.-sl. dial.) **sulni* „t. p.“ (neutr.) aiškintinas ne tuo, kad balt.-sl. prokalbė į balt. ir sl. prokalbes suskilo labai seniai, o tuo, kad balt.-sl. prokalbės skilimo laikais (maždaug apie I tūkst. pr. Kr. vidurį, žr. Lietuvių etnogenezę. Vilnius 1987, p. 82 tt.) jos dialektuose dar egzistavo

tavo supletyvinis (*l/n*-kamienis) subst. (*K*-kamienis neutr.) „saulė“ bei (džiosios dievybės vardas) „Saulė“.

P a s t a b a. Hipotezė, kad žodis ide. „saulė“ giminiuojasi su verb. ide. **swel-* „schwelen, brennen“ > lie. *svil-ti* (*svēl-a*) „sengen, schwelen“ ir kt. (žr. pvz. *Pokorny* IEW I 881 t., 1045, *Gamkrelidze-Ivanov* I 117), yra abejotina, žr. pvz. *Fraenkel* LEW 766 („fraglich“), 954 („fraglich“, šio „fraglich“ nepaneigia ir *Gamkrelidze-Ivanov* l. c.), *Frisk* GEW I 632 („gänzlich unsicher“). Galima spėti, kad žodžiai ide. „saulė“ (bei „Saulė“) ir ide. „žemė“ (bei „Žemė“) yra ide. prokalbės skoliniai iš neindoeuropiečių dialektų.

Sutrumpinimai

Benveniste Origines – *E. Benveniste*, Origines de la formation des noms en indo-européen, Paris, 1935.

B S – *V. Mažiulis*, Baltų ir kitų indoeuropiečių kalbų santykiai, Vilnius, 1970.

Fraenkel LEW – *E. Fraenkel*, Litauisches etymologisches Wörterbuch. Heidelberg, 1962–1965.

Frisk GEW – *H. Frisk*, Griechisches etymologisches Wörterbuch, Heidelberg, 1960–1970.

Gamkrelidze-Ivanov – *T. В. Гамкрелидзе, Вяч. Вс. Иванов*, Индоевропейский язык и индоевропейцы, Тбилиси 1984.

Pokorny IEW – *J. Pokorny*, Indogermanisches etymologisches Wörterbuch, Bern–München, 1959.